

Wie zijn dan wel de hoofdrolspelers in dit boek? Dat zijn de opeenvolgende ministers van koloniën in Den Haag en de gouverneurs-generaal in Buitenzorg. De ministers worden in Nederland bij tijd en wijle van tegenspel voorzien door een enkel kamerlid dan wel een Leidse hoogleraar. Aan de kant van de gouverneurs-generaal is de *supporting act* niet zelden weggelegd voor de directeur van het departement binnenlands bestuur of de algemeen secretaris. Deze studie houdt zich derhalve vooral bezig met de menings- en besluitvorming inzake het binnenlands bestuur. Het is een verslag van een hoofdzakelijk ambtelijke discussie. Een discussie die, door de vele wisselingen van de wacht op het Haagse Plein of de Buitenzorgse troon, soms oeverloos lijkt. De auteur kiest ervoor deze discussie in al zijn facetten zo volledig mogelijk weer te geven en lardeert een en ander met welgekozen citaten.

Conclusie: Een informatief boek over een belangrijk stuk beleidsvorming betreffende het koloniaal bestuur in Nederlands-Indië. Het is echter geenszins de meer algemene studie van het Europese korps binnenlands bestuur geworden, die de titel, omslagtekst en de inleidende pagina's van het boek suggereren.

G. J. Knaap

J. Kok, *Langs verboden wegen. De achtergronden van buitenechtelijke geboorten in Noord-Holland 1812-1914* (Dissertatie Vrije universiteit Amsterdam, Hollandse studiën XXVII; Hilversum: Verloren, 1991, 176 blz., f40,-, ISBN 90 70403293).

Toen een kleine tien jaar geleden een voorstel voor dit onderzoeksproject bij de Stichting voor historisch onderzoek van NWO ter tafel lag, heb ik enige tijd gedubt of ik wel of niet mijn instemming ermee zou geven. Zoals altijd waren er aanzienlijk meer honorabele aanvragen dan waarvoor gelden beschikbaar waren, terwijl buitenechtelijke geboorte als demografisch verschijnsel in Nederland van volstrekt onbeduidende betekenis was en altijd is geweest. Ik ben nu achteraf blij, dat ik mijn bedenkingen toen voor mij heb gehouden, want Kok heeft ons op een mooie studie vergast. Gelet op het onbeduidende kwantitatieve aspect van de buitenechtelijke geboorte is het een studie in nuances geworden. Terecht heeft Kok niet de demografische aspecten van het verschijnsel centraal gesteld, maar de achtergronden ervan: sociaal, economisch, volkskundig, cultureel en kerkelijk.

Met zijn lage percentage buitenechtelijke geboorten was Nederland (samen met onder andere Ierland) een buitenbeentje in Europa vanaf het moment waarop dat door de invoering van een officiële geboortenregistratie in de onderscheiden landen van Europa valt waar te nemen. Bekend was ook dat sinds ongeveer het midden van de achttiende eeuw het aandeel van de buitenechtelijke geboorten overall in Europa sterk stijgende was om in de negentiende eeuw een hoogtepunt te bereiken. Reeds in de jaren zeventig heeft Shorter deze seksuele revolutie in een reeks van publikaties proberen uit te leggen als de uiting van een soort feministische golf *avant la lettre*. Anderen construeerden onvermijdelijk een samenhang met verpaupering, een plattelandsamenleving in ontbinding, ontstaan van een landloze landarbeidersklasse, proletarisering, sterk toenemende mobiliteit, trek naar de stad en wat al niet. De gedurende een reeks van generaties sterk gestegen buitenechtelijke geboorte in de meeste gebieden van Europa is inderdaad een intrigerend verschijnsel. De grote regionale verschillen, niet alleen tussen stad en platteland, maar vaak tussen dicht bijeen gelegen gebieden voegen daar nog een extra dimensie aan toe.

In Nederland mocht in vergelijking met de meeste andere landen het niveau dan wel opvallend

laag zijn, de tendens in de ontwikkeling was kennelijk niet verschillend. Ook ten onzent was althans in de steden het niveau van de buitenechtelijke geboorten oplopend. Reeds Hofstee heeft hierin een wellicht door het Verlichtingsdenken gestimuleerde veranderende instelling ten opzichte van de seksualiteit vermoed. Maar er bleef desondanks toch iets raadselachtigs met de Nederlandse buitenechtelijke geboorten bestaan. Het niveau was en bleef niet alleen opvallend lager dan elders, ook de daling ervan zette zich hier veel eerder dan elders in. Nog voor 1825 was het hoogtepunt van deze buitenechtelijkheid reeds gepasseerd en werd begonnen aan een forse daling, die uitliep op de vrijwel verwaarloosbare percentages uit het eind van de negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw. Buiten Nederland duurde het tot aan het eind van de negentiende eeuw, voordat een daling doorzette en die werd ook niet zo rigoureuus. Het probleem is dus waarom in Nederland slechts zo'n zwakke repercussie van een nagenoeg algemeen Europees verschijnsel wordt aangetroffen. Ja, zelfs is het de vraag of hier wel van een gelijksoortig proces gesproken mag worden. Kok wil aan de hand van de Noordhollandse gegevens een antwoord op deze vragen pogen te vinden.

Om te beginnen lijkt geen andere conclusie uit de rond 1800 toenemende buitenechtelijke geboorte in Noord-Holland te trekken dan die van een toenemende frequentie van buitenechtelijke seksuele contacten. Niet alleen ontbreken de gronden om wijzigingen in de administratie van de geboorten of in de toepassing van anticonceptie, *abortus provocatus* of kindermoord als afdoende verklaringen naar voren te schuiven, te opvallend is de parallelle ontwikkeling van de percentages zogenaamde 'gedwongen huwelijken' om niet tot een beduidende toename van de voorechtelijke seksualiteit in die decennia te besluiten. Ook bij de daling na circa 1825 is die parallelliteit aanwezig. In de eerste decennia van de negentiende eeuw werd in het onderzoeksgebied ruim eenderde van alle eerstgeboorten voor het huwelijk verwekt. Opvallend was daarbinnen de toename van de concepties, die eerder dan één tot twee maanden vóór de huwelijksdatum hadden plaats gevonden. Het verschijnsel van de zwangere bruid nam niet alleen relatief toe, onder hen groeide ook het aandeel van degenen die op hun huwelijksdag reeds een behoorlijke periode in verwachting waren. Dat daarmee de kans om de huwelijksdatum zelfs pasTia de bevalling of helemaal nooit mee te maken (en dus een buitenechtelijke geboorte te veroorzaken) toenam, zal duidelijk zijn. Bleef het huwelijk uiteindelijk helemaal achterwege dan nam met het ontstaan van een ongehuwde moeder de kans op herhaling, en daarmee op een verdere stijging van de buitenechtelijke geboorte ('herhaalsters'), ook toe.

De lage frequentie van vóór- en buitenechtelijk geslachtsverkeer, die in de eerste helft van de zeventiende eeuw te constateren valt, hing veel meer samen met de intensieve bemoeienis van de kerk met het gedrag van de gelovigen dan met een traditionele sociale controle door de gemeenschap op de vrijage en de mogelijke gevolgen daarvan. Maar reeds in de tweede helft van de zeventiende eeuw liep de intensiteit van de kerkelijke bemoeienis terug en het zou tot ver in de negentiende eeuw duren voordat er opnieuw van een grootscheepse disciplinerende, van een moreel restauratie-offensief sprake zou zijn. Dat de grotere afstandelijkheid in de periode tussen de eerste helft van de zeventiende en het einde van de negentiende eeuw alleen in de betrekkelijk korte fase van 1780-1820 tot een opvallende stijging in het aandeel van de buitenechtelijke geboorten leidde, wijst op zichzelf naar een mogelijke samenhang met de algemeen economische en maatschappelijke situatie, die toen ook op een dieptepunt stond. Sociale ontwrichting kan een rol gespeeld hebben, maar dan toch wel een beperkte, want het verschijnsel buitenechtelijke geboorte en de toename daarvan was beslist niet alleen aan de maatschappelijke onderklassen gebonden. Als verklarende variabele maakt volgens de auteur een demografische factor, de ongelijke sex-ratio op de huwelijksmarkt gekenmerkt door een vrouwenoverschot, een betere kans. De moeilijke positie van vrouwen op de huwelijksmarkt zou menigeen verleid

hebben een stap te ver te gaan, om dan te ontdekken dat dit nog niet altijd het volgen van een huwelijk impliceerde.

Inderdaad kan bij de eerste volkstelling waarin dit gegeven werd vastgelegd (1829) geconstateerd worden, dat de provincie Noord-Holland een vrouwenoverschot in de leeftijdsgroep van de 20-29 jarigen kende. Maar het duurde tot de jaren vijftig voordat het verdwenen was (en werd vooral door de sex-ratio in de grote steden bepaald), terwijl het verschijnsel buitenechtelijke geboorte reeds vanaf 1822 sterk terugliep. Bovendien, zo zou ik (v. d. W.) eraan willen toevoegen, was een vrouwenoverschot in de huwbare leeftijdsklassen niet iets dat specifiek aan de periode 1780-1820 was gebonden of door de Franse conscriptie werd opgewekt (Kok, 127, 144), maar een structureel verschijnsel in de hele achttiende eeuw vanwege de personeelsbehoefte van de VOC. Het is daarom heel begrijpelijk, dat Kok (143) over de verhoudingsgewijs geringe en kortdurende toename van de buitenechtelijke geboorten tussen 1780 en 1820 opmerkt, dat deze 'zich het best laat verklaren uit een samenspel van conjuncturele ontwikkelingen'. Maar aangezien het aandeel van de ene noch de andere variabele in dit 'samenspel' te bepalen is, lijkt deze uitspraak toch veel op het te hulp roepen van een niet te kennen *deus ex machina*.

Kok heeft een mooie studie gemaakt, waarin het verschijnsel van alle mogelijke kanten belicht en zowel in de tijd als in de Europese ruimte geplaatst wordt. Hij heeft er blijk van gegeven een goed onderzoeker te zijn en ons en passant van veel interessante kennis deelgenoot gemaakt. Maareen sluitende verklaring heeft hij ons niet kunnen geven. En eerlijk gezegd zou ik het ook niet weten. Er moet meer in het spel zijn geweest dan de nu besproken variabelen om de korte afwijking in de periode 1780-1820 te kunnen verklaren. Toch ook een gevolg van een door de Verlichting opgeroepen meer libertijnse levenshouding, die in het Restauratie-tijdperk weer verdween?

A. M. van der Woude

D. J. Elzinga, ed., *Ministeriële verantwoordelijkheid in Nederland* (Zwolle: W. E. J. Tjeenk Willink, 1994, xiv + 300 blz., f52,50, ISBN 90 271 4068 5).

Om het belang van het begrip 'ministeriële verantwoordelijkheid' goed uiteen te kunnen zetten, is een schets van de historische achtergronden onontbeerlijk. In deze juridisch georiënteerde bundel is dan ook terecht op een aantal plaatsen meer of minder uitvoerig aandacht geschonken aan de historische aspecten. Het gaat daarbij vooral om de politieke ministeriële verantwoordelijkheid, zowel collectief als individueel. Veel minder belangrijk is een tweede hoofdvorm, de strafrechtelijke verantwoordelijkheid van bewindslieden.

Dit onderscheid komt ook aan de orde in het algemeen-historische hoofdstuk van A. H. M. Dolle die laat zien hoe in de loop van de tijd ministeriële verantwoordelijkheid en parlementaire controle zich parallel hebben ontwikkeld met het budgetrecht als tussenschakel. In een bijdrage over de collectieve ministeriële verantwoordelijkheid schetst J. W. M. Engels onder meer, dat homogeniteitsbeginsel en ministeriële verantwoordelijkheid in de Grondwet van 1848 in samenhang zijn erkend.

Ook in een aantal andere hoofdstukken van de bundel komen historische aspecten aan de orde. Dat geldt voor de verhandeling van H. G. Warmelink, die ingaat op de comptabiliteitswetgeving. J. P. Rehwinkel laat zien hoe de ministeriële verantwoordelijkheid voor het Koninklijk Huis in de loop van de tijd aanzienlijk meer inhoud heeft gekregen. D. J. Elzinga en Dolle behandelen aan de hand van verschillende voorbeelden uit de contemporaine geschiedenis de ministeriële verantwoordelijkheid voor niet-functioneel gedrag (persoonlijk gedrag van bewindslieden en